

Nərgiz Əkbərova¹⁰²

“KİTABI-DƏDƏ QORQUD” LİŊVOSTATİSTİK ARAŞDIRMALARDA

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı dilimizi, tariximizi, ədəbiyyatımızı, dastan yaradıcılığımızı və ümumiyyətlə, mədəniyyətimizi ən gözəl şəkildə əks etdirən möhtəşəm söz abidəsidir. Bu günə qədər bir çox elmi tədqiqatçıların apardığı araşdırmalardan çıxış edərək deyə bilərik ki, qədim türk dastanlarının və əlyazmalarının yaranma tarixi iki dövrü əhatə edir. Bunlara islamdan öncəki dövr və islamdan sonrakı dövrü aid etmək olar. Birinci mərhələyə aid edilən türk dastanları əsas etibarı ilə e.ə. I-ci minilliyin ortaları və eramızın I-ci minilliyinə qədər olan aralıq dövrü əhatə edir. Bu dastanlara əsasən, hunlar , göytürklər və uygurlarla bağlı dastanlar aid edilir.

Türk xalqlarının ən dəyərli mədəni irsi olan “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı da birinci mərhələyə aid olub, yuxarıda adları çəkilən dastanlar arasında xüsusilə seçilir. Bəzi tarixçilərin fikrincə, bu qədim yazılı abidənin tarixi X-XI ci əsrlərə aid edilir. Bəzi tarixçilərə görə isə, dastanın tarixi daha qədimdir. Belə ki, dastanda baş verən bəzi hadisələr islamdan öncəki zamanlara təsadüf edir. Bu yazılı abidə türk toplumunun mifologiya təfəkküründən mükəmməl bir təfəkkürə -tarixi dövrə keçidinin təzahürüdür. “Kitabi-Dədə Qorqud” türk dünyasının yaratmış olduğu yüksək mənəvi dəyərləri əks etdirən yazılı abidələr içərisində ən zəngin və möhtəşəmdir. Görkəmli alim M.F.Köprülüzadə dastan haqqında fikirlərini belə ifadə etmişdir: “Türk ədəbiyyatının bütün əsərləri tərəzinin bir gözünə, “Kitabi-Dədə Qorqud” o biri gözünə qoyulsa, yenə “Kitabi-Dədə Qorqud” tərəfi ağır gələr.” (1)

Rus şərqşünaslıq məktəbinin yaradıcısı, görkəmli tarixçi, türkoloq V.V.Bartold isə apardığı araşdırmalara əsasən dastandakı coğrafi koordinatların məhz Qafqaz ərazisinə təsadüf etdiyini iddia edərək belə deyirdi: “ Dədə Qorqud adı ilə bağlı olan dastanın Qafqaz mühitindən kənarında yaranması qeyri-mümkündür.” (2)

Ümumimillil liderimiz Heydər Əliyevin abidənin 1300 illik yubileyi münasibəti ilə imzaladığı fərmanında abidə haqqında söylədikləri milli dəyərlərimizi yüksək şəkildə tərənnüm etdirən bu qədim abidənin böyük əhəmiyyətə malik olduğunu vurğulayır :

“Azərbaycan xalqının mühüm tarix və mədəniyyət qaynaqlarından biri olan Kitabi -Dədə Qorqud dastanının yaranmasından 1300 il keçir. Oğuz türklərinin tarixini əks etdirən “ Kitabi- Dədə Qorqud ” yüksək bəşəri ideallar tərənnümçüsü kimi dünya xalqlarının mənəvi sərvətlər xəzinəsinə daxil olmuşdur.” (3)

Bu dəyərli mənbə uzun müddət nəinki türk dünyasının, eləcə də bütün dünya alimlərinin maraq dairəsində olmuş, onun mənşəyi, üslubu, dili ilə bağlı bir sıra xüsusiyyətlər uzun müddət bir çox dilçi- alimlər tərəfindən incələklərinə kimi işlənmişdir.

Dastanın linqvostatistik baxımdan tədqiqi isə yeni yanaşma hesab olunur. Linqvostatistika dilçiliyin son dövrlərdə kompüterlərin meydana gəlməsi ilə əlaqədar yaranmış yeni sahə olduğu üçün dastan bu cəhətdən tam təfərrüatı ilə araşdırılmamışdır.

Ümumiyyətlə, son zamanlar statistik dilçiliyin yaranıb inkişaf etməsi abidələrin statistik təhlili ilə bağlı da öz böyük töhfəsini vermişdir. Yazılı abidələrin dili dinamik deyil, dəyişməz olduğundan statistik araşdırmalar üçün daha əlverişli mənbə hesab olunur. Son dövrlər tezlik və əks lüğətlərinin tərtibi bu qədim abidələrin təhlilinə də tətbiq olunmağa başladı. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, “Kitabi Dədə -Qorqud” dastanları uzun illər müxtəlif cəhətlərdən araşdırılsa da, 1999-cu ilə kimi heç bir dilçi- alim tərəfindən statistik cəhətdən təhlil edilməmişdir. Məhz həmin ildə, abidənin 1300 illik yubileyi münasibəti ilə Azərbaycan Respublikasının prezidenti cənab Heydər Əliyevin göstərişi və Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının, Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun bir neçə əməkdaşının məhsuldar və gərgin əməyi sahəsində “ “Kitabi Dədə -Qorqud ”un statistik təhlili” adlı kitabı ərsəyə gəlmişdir.

Sözügedən kitab Azərbaycan yazılı abidələri sahəsində statistik araşdırmalar baxımından ilk təcrübədir və dastanın statistik tədqiqi Azərbaycan dilinin tarixinin öyrənilməsi nöqtəyi nəzərindən çox yararlı mənbədir.

“Kitabi Dədə -Qorqud ”un statistik təhlili ” adlanan bu kitab meydana gəlməyə kimi uzun, maraqlı yol keçmişdir. Belə ki, öncə kitabın sanballı tənqidi mətni olmadığı üçün 1978 -ci ildə “Gənclik” nəşriyyatında çapdan çıxmış variantı müraciət olunmuşdur. “ Məlum olduğu kimi, nüsxələrdə işlənən “sağır nun” hərfi burada “n” kimi verilmiş, dastanın dili müəyyən dərəcədə müasir orfoqrafiyaya uyğunlaşdırılmışdı. Drezden nüsxəsində “mən”/ “bən”, “ox” / “oq” , “yox” / “yoq” kimi işlənmiş və bir çox sözlərin birincisi əsas götürülmüş, klassik ədəbiyyatda işlənən “bæg” , “dügün”, “öğüt” , “yüz”, “yüzük” , “yılan” , “soy”, “soylamaq” və başqa bu qəbildən olan sözlər müasirləşdirilərək, orfoqrafiyamızda olduğu kimi verilmişdir.” (4,5,5)

Kitabda aparılmış bütün bu kimi dəyişikliklər -sözlərin azərbaycanlaşdırılması və müasirləşdirilməsi baxımından qədim mənbənin elmi təhlilinin araşdırılmasında və statistik cəhətdən tədqiq olunmasında böyük maneə yaratmışdır.

1988-ci ildə tərtibçilər Fərhad Zeynalov və Samət Əlizadənin tərəfindən “Yazıçı” nəşriyyatında “Kitabi Dədə -Qorqud ” dastanının orijinal mətnlə tam səsleşən, mükəmməl, tam tənqidi mətni işıq üzünə gəldi. Sözügedən mənbə 1978-ci ildə çapdan çıxmış “Kitabi Dədə -Qorqud ” dastanından xeyli fərqlənirdi. Belə ki, bu nəşrdə ərəb-fars sözləri heç bir təhrifə uğramadan orijinal məndə olduğu kimi saxlanılmış, tələffüz qaydalarında heç bir dəyişiklik edilməmiş, tarixi fonetika baxımından söz kökləri, həmçinin, leksik-qrammatik şəkilçilər olduğu kimi saxlanılmışdır. Məlum olduğu kimi, qədim oğuz dili üçün sözün əvvəlinin və sonunun cingiltili samitlə bit səciyyəvidir. Bu qəbildən olan fonetik xüsusiyyətlər də həmin nəşrdə tam olaraq öz əksini tapmışdır. Beləliklə, belə üstünlüklərə malik tənqidi mətn üzərində statistik araşdırmalar nəticəsində Azərbaycan Elmlər Akademiyasının Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun elmi işçiləri K.A.Vəliyeva, M.Ə.Mahmudov, B.Y.Pines, C.Ə.Rəhimov, V.Y.Sultanovun təşəbbüsü və əməyi sayəsində 1999 -cu ildə “Elm” nəşriyyatında “ “Kitabi Dədə -Qorqud ”un statistik təhlili” kitabı işıq üzünə görmüşdür. Bu dəyərli xəzinə yuxarıda adları çəkilən müəlliflər tərəfindən xalqımızın milli-mənəvi dəyəri, söz abidəsi olan “Kitabi Dədə-Qorqud” un 1300 illiyinə həsr olunmuşdur. Abidədə aparılmış sözlər üzərində təhlil əsasında tezlik, əlifba-tezlik və əks -əlifba siyahıları yaradılmışdır.

“Kitabi Dədə -Qorqud ” dastanının tezlik siyahısı 10 minə yaxın söz -formanı ehtiva edir. Dastanda qeydə alınmış leksik vahidlər işlənmə tezliklərinə əsasən burada çoxdan aza doğru sıralanmışdır. Belə ki, abidədə ən yüksək tezliyə malik sözlərin göstəricisi 200- dən yuxarı olan sözlərdir. Bunlara : dedi (758) , aydır (714) , bir (505) , qara (348) , Qazan (313) , nə (305) , gəldi (284) , ağ (230) , xanım (227) , bu (224) , ol (213) , oğul (212) , mərə (201) aiddir. Onu da vurğulamaq yaxşı olardı ki, abidədə tezliyi az olan sözlər də tədqiq baxımından maraq doğurur.

¹⁰² Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası. Nəsimi Dilçilik İnstitutunun doktorantı. nargizli@gmail.com

Əlifba-tezlik siyahısında yuxarıda adı çəkilən siyahıdan fərqli olaraq, söz-formalar işlənmə tezliyinə görə deyil, həmin formaların başlanğıc hərflərinin əlifbada yer aldığı sıraya əsasən nizamlanır. Bu istənilən söz-formanın tezliyini əlifba sırasındakı yerinə əsasən tez bir zamanda axtarıb tapmağa imkan verir. Maraqlıdır ki, burada müxtəlif tezliyə malik sözlər yanaşı gələ bilər. Məsələn, kitabda tezliyi 79 olan “söylənmiş” sözü, tezliyi 5 olan “söylər” sözü ilə, tezliyi 1 olan “dəfi” sözü tezliyi 199 olan “dəxi” sözü ilə yanaşı gələ bilər. (4,s.73,s.35)

Əks əlifba siyahısında isə, adından məlum olduğu kimi, söz formalar hər birinin sonuncu hərfinə görə əlifba sırasına əsasən nizamlanmışdır. Məsələn, bu siyahıda “oğuznamə”, “adəmə”, “söyləmə” kimi sözlər yanaşı gəlir. Bu cür siyahıların tərtibi dil tarixi baxımından çox böyük əhəmiyyətə malikdir. Belə ki, belə sıralama hər hansı şəkliçi formalarının işləkliyini və ya qeyri-ışləkliyini aşkarlamağa imkan verir.

Dastanın lingvostatistik təhlili ilə bağlı İlhamə Şixiyevanın filologiya elmləri namizədi elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim etdiyi “Kitabi Dədə-Qorqud” un lingvostatistik təhlili” adlı dissertasiyası abidə üzərində aparılmış maraqlı statistik araşdırmalardan biridir. Bəhz etdiyimiz elmi iş, abidənin fonetik, leksik, morfoloji səviyyədə statistikasını tədqiq edir və həmin statistik nəticələrə əsasən tədqiqatçı bir çox maraqlı nəticələr əldə edir. Müəllifin əldə etdiyi nəticələrə əsasən abidənin yaranma tarixi və dil xüsusiyyətləri barədə bəzi mübahisəli məsələlərə aydınlıq gətirmək olur. Həmçinin, dastan üzərində lingvostatistik araşdırmalar əsnasında dilimizin lüğət tərkibinin inkişaf mərhələlərini, meyil və istiqamətlərini tutarlı dəlillərə izləmiş olur.

“Abidənin yarandığı, formalaşdığı, qələmə alındığı dövr haqqında da bir sıra tədqiqat əsərləri mövcuddur.

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı ilə əlaqədar belə mübahisələrə son qoymaq üçün statistik araşdırmaların son mərhələsində bu abidənin yarandığı dövrlə səsleşən digər abidələrin lingvostatistik təhlili və alınmış nəticələrin dastan mətni ilə müqayisəsi olduqca vacibdir.” (5,s.6)

Abidənin fonetik xüsusiyyətlərinə nəzər saldıqda həm müasir ədəbi dilimizlə səsleşən, həm də arxaikləşib bəzi regionların şivələrində daşlaşan və ya hələ də bəzi türk dillərində qorunub saxlanan fonetik paralellərə qarşılaşırıq. Bunlardan birinə dastanda işlənən “y” səsinin işləndiyi paralellərdir.

“Dastanın dilində yil sözü 21, il isə 10, yuca sözü 17, uca sözü isə 19, yucaldı 1, ucaldı 1, yürək 9, ürək 3 dəfə işlənmişdir.” (5, s.10)

Yuxarıdakı nümunələrdən bir daha belə bir nəticəyə gəlirik ki, “y” səsinin sözün əvvəlində gəlməsi türk dilləri üçün səciyyəvi olan xüsusiyyətdir. Bununla yanaşı, bu kimi fonetik hadisəyə Zaqatala-Qax şivələrində və Naxçıvanın qərb rayonlarında rast gəlmək mümkündür.

Abidənin leksik cəhətdən statistik təhlilinə gəldikdə isə burada daha çox qohumluq münasibətləri bildirən, müasir dilimiz üçün arxaikləşən sözlər, həmçinin şəxs adları tədqiqatə cəlb olunmuşdur. Qohumluq əlaqəsi bildirən “baba” sözü abidədə 199 dəfə işlənmişdir. Toponimlərə gəldikdə isə dastanda ən yüksək tezliyə malik şəxs adlarına Qazan (477), Aruz (114), Beyrək (229) adlarını misal göstərmək olar ki, bu adlar da mənşəcə türk mənşəli adlardır. Ümumiyyətlə, ərəb mənşəli adların tezlik göstəricisi 1-15 aralığında dəyişir və 77 şəxs adından 50-si türk, 24-ü isə ərəb əsilli adlardır. (5,s.67) Abidənin yalnız giriş hissəsində Zəlixə, Zübeyrə, Ürtiydə adlarının işlənilməsi və sonradan heç rast gəlinməməsi, dastanın islam dinin yarandığı dövrdə üzünün köçürüldüyünə və sonradan əlavə olunduğuna dəlalət edərək dastanın tarixinin daha da qədim olduğuna zəmin yaradır.

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının lingvostatistik təhlili” adlı dissertasiya işində, həmçinin, abidənin morfoloji cəhətdən statistik təhlili də yer almışdır. Bu bölmədə müasir dilimizlə uzlaşan qrammatik kateqoriyalara və ya öz işləkliyini itirib bəzi şivələrdə hələ də yaşayan qrammatik kateqoriyalara rast gəlinir. Məsələn, ismin hal, kəmiyyət və xəbərlilik kateqoriyaları, fe’lin şəkilləri və s.

Tariximizi, kimliyimizi, milli mənsubiyyətimizi, mənəvi dəyərlərimizi, həyat tərzimizi ən gözəl şəkildə əks etdirən bu yazılı abidə xalqımızın həyatında önəmli və əhəmiyyətli rol oynayan mənbələrdən biri olduğundan onunla bağlı bu kimi statistik, elmi araşdırmaların aparılması hər cəhətdən tədqiqə layiqdir. Dastan üzərində aparılmış təhlillər bir daha onu sübut edir ki, bu abidənin tarixi fərz olduğundan daha da qədimdir. Burada nəzərdən keçirdiyimiz fonetik paralellər, leksik paralellər, şəxs adları üzərindəki statistik göstəricilər onların böyük fəzainin türk mənşəli olduğunu sübut edir. Bir sıra dil hadisələrinin müasir dilimizlə uzlaşması və ya arxaikləşib şivələrdə öz əksini tapması dastandakı hadisələrin məhz Azərbaycan ərazisində cərəyan etdiyindən xəbər verir. Nəticə olaraq onu deyə bilərik ki, abidə üzərində aparılmış lingvostatistik təhlillər ana dilimizin tarixini və onun inkişaf qanunauyğunluqlarını müşahidə etməyə geniş imkanlar verir. Yaxın gələcəkdə dastanın statistik təhlili ilə bağlı araşdırmaları həmin dövrə aid digər türk mənşəli dastanlarla müqayisə etmək maraqlı elmi nəticələrə gətirib çıxara bilər. Bundan əlavə, dastanın həm Drezden, həm də Vatikan nüsxələri üzərində statistik tədqiqatlar aparılarsa, ola bilsin ki, bu statistik nəticələr də həmin nüsxələr barədə bəzi suallara aydınlıq gətirsin. (4,s.7)

Ədəbiyyat

1. Körtülü M.F. “Azəri edebiyatına ait tetkiklər” Bakı, Yeni Türk Əlifba Komitesi, 1926. s.31
2. В.В.Бартольд«Гурецкий эпос и Кавказ. Книга моего Деда Коркута.» Москва. 1962, стр. 19-129.
3. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının 1300 illiyinə həsr olunmuş elmi nəzəri konfransın materialları. - N.Tusi adına ADPU-nun xəbərləri. Humanitar elmlər seriyası. - 1999.-№ 1. s.3-5)
4. Vəliyeva K.A., Mahmudov M.Ə., Pines B.Y., Rəhmanov C.Ə., Sultanov V.S. “Kitabi-Dədə Qorqud” statistik təhlili (İlkin nəticələr). Bakı, Elm, 1999-248s.
5. Şixiyeva İ. X., “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının lingvostatistik xüsusiyyətləri (filol. e. n. a. dar. al. üçün təq. ed. dis.: Nəsimi ad. Dilçilik İn-tu., Bakı 1995 -132
6. Hacıyev T. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi. Bakı, Elm- 2012
7. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı bibliografiya, Azərbaycan Milli Kitabxanası. Bakı, 2015.- 590 s.
8. Mahmudov M. Kompüter dilçiliyi. Bakı, Elm və təhsil 2013, 356

Açar sözlər: tezlik siyahısı, lingvostatistika, dil tarixi, fonetika, leksika, morfolojiya

Ключевые слова: частотный список, лингвостатистика, история языка, фонетика, лексика, морфология

Keywords: frequency list, lingvostatistics, the history of the language, phonetics, lexicology, morphology

Xülasə

Məqalədə türk xalqlarının, o cümlədən Azərbaycan xalqının şifahi xalq yaradıcılığında önəmli yer tutan “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı üzərində aparılmış statistik araşdırmalardan bəhs edilir. Bu araşdırmalar nəticəsində abidədəki sözlərin statistik siyahısı tərtib olunmuş və həmin statistik siyahılar sözlərin düzülmə qanunauyğunluğuna əsasən əlifba-tezlik, əks-əlifba tezlik, tezlik siyahılarına bölünmüşdür. Tezlik siyahısında sözlər ən yüksək tezlik göstəricisinə əsasən, əlifba tezlik siyahısında əlifba sırasına əsasən, əks-əlifba tezlik siyahısında isə sonuncu hərflərin əlifba sırasında aldığı yerə əsasən sıralanmışdır. Ümumiyyətlə, dastanla bağlı statistik araşdırmalar dastanın tarixi və mənşəyi barədə bizə tutarlı faktlar verir. Bundan əlavə, dastan üzərində aparılmış fonetik, leksik, morfoloji statistik təhlillər nəzərdən keçirilmiş və maraqlı məqamlar məqalədə əks olunmuşdur.

Summary

The article is based on statistical studies on the epos "Kitabi-Dede Gorgud", which plays an important role in the oral folklore of the Turkish peoples, including the Azerbaijani people. As a result of these studies, a statistical list of words in the monument was compiled, and these statistical lists were subdivided into alphabetical frequency, reverse alphabet, frequency lists based on the sequence of their formation. In the frequency list, words are ranked according to the highest frequency index, while in the alphabetical frequency list they ranked according to the alphabetical order, and in the reverse-alphabetical frequency list, they were arranged according to the lastletter of the given word in the alphabetical order. In general, statistical investigations of the epos give us compelling facts about the history and origin of it. In addition, phonetic, lexical, and morphological statistical analyzes of the written monument have been reviewed and interesting points are highlighted in the article.

Резюме

Статья основана на статистических исследованиях эпоса «Китаби-Деде Горгуд», который играет важную роль в устном фольклоре тюркских народов, в том числе азербайджанского народа. В результате этих исследований был составлен статистический список слов этого **письменного** памятника, и эти статистические списки были разделены на алфавитную частоту, обратно-алфавитную частоту и частотные списки на основе частотности слов. В списке частот слова ранжируются в соответствии с индексом самой высокой частоты, в алфавитном частотном списке на основе алфавитного порядка, и в обратно-алфавитном частотном списке, на основе порядка последней буквы определенного слова в алфавитном списке. В целом, статические исследования эпоса дают нам убедительные факты об истории и происхождении его. Кроме того, были проанализированы фонетический, лексический и морфологический статистический анализ памятника, и в статье выделены интересные моменты.

RƏYÇİ: dos.S.Abbasova